

KATARZYNA JANIĄK
*Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie*

ROLA DORADZTWA W KREOWANIU PRZEDSIĘBIORCZOŚCI NA OBSZARACH WIEJSKICH⁽¹⁾

U progu lat dziewięćdziesiątych rozpoczął się w Polsce złożony proces transformacji od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej. Przejście do gospodarki rynkowej okazało się dla wsi i rolnictwa uciążliwe, gdyż ludność wiejska ma trudności w dostosowaniu się do istniejących warunków gospodarowania. Sytuację w tym zakresie w znacznym stopniu pogarszają niskie jej dochody i duże bezrobocie. W związku z tym ludność wiejska wymaga pomocy ze strony doradztwa, które pozwoli jej dostosować się do istniejącej sytuacji i nauczyć rozwiązywać pojawiające się - w związku z tym - problemy.

Konieczność restrukturyzacji obszarów wiejskich i przekwalifikowania ludności wiejskiej, przy niskim poziomie ogólnych kwalifikacji tej ludności, wymaga aktywnych działań edukacyjnych, które wzmacniałyby aktywność ludności wiejskiej i jej zachowania przedsiębiorcze. Wśród metod edukacyjnych zasadniczą rolę spełnia doradztwo, którego znaczenie wzrasta w warunkach ograniczonej zasobów finansowych mieszkańców wsi; przy ich braku istnieje potrzeba nie tylko racjonalnego ich wykorzystania, ale też wyboru działalności i rodzaju inwestycji, a to zależy od przygotowania zawodowego ludności.

Zagadnienia analizowane w przedstawionych referatach dotyczą następujących bloków problemowych:

1. Przedsiębiorczość w teorii i praktyce.

1) Pod takim tytułem odbyła się 27 listopada 1996 roku w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie ogólnopolska konferencja naukowa. Celem konferencji było zapoznanie się z badaniami prowadzonymi przez ośrodki naukowe w dziedzinie przedsiębiorczości, zapoznanie się z doświadczeniami ośrodków doradztwa rolniczego w tym zakresie, integracja pracowników nauki i doradców zajmujących się pobudzaniem przedsiębiorczości na wsi oraz przedstawienie wniosków i opinii odnośnie kierunków i sposobów pracy doradców w omawianej problematyce. Uczestnikami konferencji i autorami referatów byli głównie pracownicy naukowcy katedr doradztwa rolniczego oraz doradcy zajmujący się zagadnieniami rozwoju obszarów wiejskich i przedsiębiorczością w środowisku wiejskim.

2. Kobiety a przedsiębiorczość na wsi.
3. Rola doradztwa w rozwoju przedsiębiorczości na wsi.
4. Doświadczenia regionalne w zakresie przedsiębiorczości na wsi.

Omówienie problematyki przedsiębiorczości poprzedza przedstawienie zagadnień dotyczących: przedsiębiorstwa i przedsiębiorcy (referat A. P. Wiatraka). W pracy wskazano, że główną rolę w aktualnych i przyszłych zmianach na wsi odgrywa przedsiębiorca. Pojęcie „przedsiębiorca” po raz pierwszy w literaturze ekonomicznej - czytamy w referacie A.P. Wiatraka - użył R. Cantillon w 1755 r., definiując je jako *osoby umiejące dostrzec szansę zysku w rozbieżności cen na różnych rynkach, przy występującym ryzyku co do pewności trafności przewidywań transakcji*, a z kolei J. Say w 1803 r. określił, że przedsiębiorca jest osobą, która *przenosi zasoby ekonomiczne z obszaru niższej na obszar wyższej wydajności i uzysku*. Na początku XX wieku pojawiły się kolejne koncepcje: w pierwszej T. Veblen (w 1904 r.) zwrócił uwagę na oddzielenie własności od zarządzania i widział funkcje przedsiębiorcy w fachowym zarządzaniu produkcją, w drugiej J. Schumpeter (w 1912 r.) zwrócił uwagę, że przedsiębiorca jest osobą, która w poszukiwaniu zysku wprowadza innowacje, burząc tym samym istniejący stan równowagi na rynku [13], a w trzeciej F. Knight (w 1921 r.) określił, że przedsiębiorcą jest osoba, która działa w warunkach niepewności, ryzykując posiadanym kapitałem (własnym i powierzonym) i uzyskując dzięki temu nadzwyczajne zyski. Dalej czytamy - o określonych według K. Gleistera - cechach przedsiębiorcy:

1. Podejmuje decyzje,
2. Podejmuje zysk związany z niepewnością,
3. Wprowadza innowacje,
4. Jest liderem w danym rodzaju działalności,
5. Organizuje i koordynuje wykorzystanie zasobów wytwórczych i finansowych,
6. Podejmuje zobowiązania w imieniu przedsiębiorstwa,
7. Podejmuje decyzje o użyciu zasobów pomiędzy alternatywne zastosowania,
8. Rozstrzyga sprawy sporne w przedsiębiorstwie,
9. Finansuje realizowane przedsięwzięcie i zaopatruje je w kapitał,
10. Nadzoruje lub zarządza (manager),
11. Jest właścicielem przedsiębiorstwa.

Reasumując, zdaniem A.P. Wiatraka, przedsiębiorca pełni funkcję organizatora działalności gospodarczej, tworzącego nowe rynki, wprowadzającego innowacje. Zasadnicze cechy przedsiębiorcy to umiejętność analizy istniejącej sytuacji

acji i dostrzeganie potrzeby zmian, doskonalenie pomysłów oraz gotowość do podejmowania ryzyka. Przedsiębiorca jest aktorem i animatorem zmian; od jego postawy, zaangażowania i chęci ponoszenia ryzyka zależy sposób postępowania w procesie produkcji i usług oraz charakter wprowadzonych zmian w gospodarowaniu. Poprzez omówienie pojęć przedsiębiorca i przedsiębiorstwo autor chciał przybliżyć pojęcie przedsiębiorczości, przez którą należy rozumieć określoną postawę wobec zmian - przejaw gospodarowania lub też proces zachodzących zmian i rozwijania nowych przedsięwzięć. Tak rozumiana przedsiębiorczość dotyczy wszelkiej działalności gospodarczej, a więc zarówno rolniczej, jak i pozarolniczej. Rozwijanie postawy zachowań ludzkich zależy głównie od edukacji (zwłaszcza od doradztwa i stosowanych różnych metod pracy doradczej oraz doradztwa specjalistycznego).

Pojęcie przedsiębiorczości jest ściśle związane z innowacyjnością, która jest jedną z cech określających przedsiębiorcę i jego zachowania w procesie gospodarczym. Zagadnienia te zostały nakreślone w literaturze przedmiotu z różnych punktów widzenia. Na szczególną uwagę zasługuje tutaj **koncepcja nowatorstwa integralnego**, którą przedstawia w swoim referacie I.Sikorska-Wolak. W tym procesie, zdaniem autorki, rolnik jest nie tylko podmiotem przyswajającym wszelkie nowości, ale również przejawia pomysłowość w poszukiwaniu nowych, bardziej efektywnych rozwiązań. Odznaczając się inwencją jest w stanie stworzyć nowe wartości zarówno materialne, jak i niematerialne. Tego typu działania charakterystyczne są dla rolników o najwyższych kompetencjach i najwyższym stopniu plastyczności innowacyjnej. W tej wizji, zdaniem autorki, w najpełniejszy sposób ujawnia się innowacyjność i przedsiębiorczość rolników. Warto również zwrócić uwagę na czynniki, które sprawiają, że ludzie stają się - jak podkreśla I.Sikorskiej-Wolak, przedsiębiorcami:

- nieoczekiwane powodzenie, niepowodzenie, nieoczekiwane zdarzenie zewnętrzne;
- niezgodność między rzeczywistością a wyobrażeniami o niej;
- zmiany w strukturze przemysłu, rolnictwa lub w strukturze rynku, które wszystkich zaskakują;
- potrzeba osiągnięć, gdyż niektórzy ludzie mają silnie rozwiniętą potrzebę osiągnięć i są szczególnie predystynowanymi, aby nimi być;
- potrzeby uznania i szacunku, a zwłaszcza gdy działania przedsiębiorcze podejmowane zgodnie z zasadami etyki pozwalają na uzyskanie znacznej pozycji w społeczności.

Mówiąc o przedsiębiorczości na wsi warto wspomnieć o kobietach, które jak wynika z badań J.Sawickiej i A.Biernat, podejmują się w pierwszej kolejności nowych działalności o charakterze tradycyjnym (sklepy spożywcze i przemysłowe, zakłady krawieckie, fryzjerskie oraz usługi gastronomiczne), ale też powoli

- chociaż coraz częściej - zajmują się prowadzeniem usług o charakterze nowoczesnym (biur marketingowych, rachunkowych, czy też pośrednictwa ubezpieczeniowego). Aktywność zawodowa kobiet zależy, jak czytamy w referacie, od funkcjami, które one spełniają. Tradycyjnie kobieta wiejska ma trzy obszary aktywności: rodzina, gospodarstwo rolnicze i gospodarstwo domowe. W rodzinie kobieta sprawuje funkcje opiekuńcze i wychowawcze. Wychowując młode pokolenie, przekazuje system wartości, który kształtuje poglądy przyszłej generacji na temat wsi i rolnictwa, jej stosunek do przeszłości czy kultywowanie tradycji. Wykonując funkcję producentki, kobieta na ogół jest partnerem mężczyzny w pracy w gospodarstwie rolniczym lub w prowadzeniu działalności gospodarczej (rodzinnego biznesu). Współcześnie, czytamy w referacie J.Sawickiej i A.Biernat, pojawiają się nowe obszary aktywności kobiet. Jest to wynik zmian w tradycyjnych, społeczno-ekonomicznych funkcjach wiejskiego środowiska. Potrzebne jest więc nowe spojrzenie na możliwości pracy i zatrudnienia w wiejskim środowisku, w tym też na pracę kobiet. Kobiety wiejskie stoją przed wyzwaniem i koniecznością szukania nowych rozwiązań ekonomicznej aktywizacji. Niezbędny będzie rozwój działalności (zwłaszcza na małą skalę), nowych sposobów wykorzystywania posiadanych zasobów, wytwarzania nowych produktów i szukania nowych rynków zbytu. Takie cechy jak elastyczność, kreatywność i intuicja zadecydują o sukcesie.

Biorąc pod uwagę istniejące potrzeby doradcze w zakresie kreowania przedsiębiorczości ukazano zadania doradztwa i kierunki pracy w tym zakresie, które będą pomocą dla mieszkańców wsi. W referacie E.K.Chyłek, K.Duczowska-Małysz, M.Duczowska-Piasecka zwracali uwagę na fakt, iż konieczność zmian na obszarach wiejskich rodzi zapotrzebowanie na szczególny rodzaj wiedzy i doradztwa. Są to głównie następujące obszary doradztwa:

- ekonomiczne uzasadnienie wyboru kierunku i celowości podejmowania działań gospodarczych;
- analiza funkcjonowania rynku rolnego z propozycjami wskazania optymalnych wariantów stanowiących wybór rodzaju produktu;
- ekonomika i technologia produkcji, z uwzględnieniem form pomocy kredytowych;
- prawno-finansowe warunki podejmowania inicjatyw gospodarczych;
- ekologia, gospodarowanie zasobami naturalnymi i produkcją żywności metodami wpływającymi na poprawę jej cech zdrowotnych;
- przechowywalność i przetwórstwo produktów rolnych;
- alternatywne źródła dochodu na wsi;
- sprawy socjalno-bytowe;
- bezpieczeństwo i higiena pracy na wsi.

Oczekiwania rolników są bowiem ogromne, o czym świadczy analiza zachowań przedsiębiorczych na podstawie konkretnych przypadków w wybranych województwach w Polsce. I tak np.: D.Kołodziejczyk w swoim opracowaniu przedstawia uwarunkowania rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich w województwie koszalińskim. Na tym obszarze rozwój indywidualnej przedsiębiorczości ogranicza się głównie do kreowania małych podmiotów gospodarczych, zatrudniających głównie do 5 pracowników (około 85%), które zdaniem autorki charakteryzują się dużą niestabilnością. Autorka przedstawia również bariery rozwoju drobnej działalności pozarolniczej, którymi są:

- brak wiedzy, doświadczenia i często odwagi podjęcia ryzyka w zakresie pozarolniczej działalności gospodarczej,
- niekorzystny stan ilościowy i jakościowy urządzeń infrastruktury technicznej, szczególnie urządzeń wodociągowych i kanalizacyjnych,
- niedostosowane na ogół zasoby kapitałowe, przy mało atrakcyjnych warunkach kredytów bankowych,
- brak wykwalifikowanych pracowników,
- niedostateczny popyt na wyprodukowane wyroby,
- wolno przebiegające procesy prywatyzacji, nieuregulowane kwestie dotyczące własności terenów do zagospodarowania,
- niskie budżety gmin ograniczające w sposób istotny możliwości współfinansowania przedsięwzięć prorozwojowych (szczególnie gmin w pasie środkowym),
- zbyt słabe możliwości finansowe i organizacyjne instytucji wspierających rozwój przedsiębiorczości.

Z kolei K.Krzyżanowska w swoim referacie ukazuje motywy podejmowania nowej działalności (zdecydowana większość badanych - 81,6% - stwierdza, że głównym motywem były korzyści materialne; na drugim miejscu uplasowała się ambicja zawodowa - 30,7%; a na trzecim miejscu trudności ze zbytem płodów rolnych - 29,8%; tylko 9,6% rolników twierdziło, że założyli własne przedsiębiorstwo wzorując się na powodzeniu innych osób. Autorka przedstawia realizowaną pomoc gospodarstwom rolniczym. Stwierdza, iż wszyscy badani doradcy odpowiedzieli, iż doradztwo w zakresie pozarolniczej działalności gospodarczej miało formę doraźnej pomocy na prośbę zainteresowanego. Pomoc ta polegała na pozyskiwaniu i udostępnianiu informacji o możliwościach kredytowania przedsięwzięć gospodarczych, o cenach i rynkach zbytu na wytworzone produkty, o sposobie rejestracji działalności oraz rozliczeniach z urzędem skarbowym oraz o możliwościach sporządzenia biznes planu. Dotyczyła także organizowania zaplecza surowcowego (np. chowu trzody chlewnej rasy pietrain na zamówienie nasarni prowadzonej przez spółkę rolników indywidualnych). Poza tym rolnicy zwracali się do doradców o pomoc przy zakupie środków do produkcji (np.

materiału szkółkarskiego). Doradcy uznali również, że łączenie pracy w gospodarstwie z zajęciami pozarolniczymi ma perspektywy rozwoju pod warunkiem wspierania tych inicjatyw przez państwo (np. w formie preferencyjnych kredytów, ulg podatkowych dla początkujących, czy właściwego systemu zabezpieczeń społecznych).

W kolejnym referacie L. Będzikowska przedstawiła bariery i potrzeby rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich województwa płockiego. Działalność gospodarcza występująca na obszarach wiejskich może być (i jest), zdaniem autorki, prowadzona przez różne grupy inwestorów. *Pierwszą grupę* stanowią inwestorzy z zewnątrz, którzy wybudowali przedsiębiorstwo produkcyjne lub handlowe na terenie gminy korzystając z renty położenia. Zatrudniają miejscową ludność, zaś z rolnictwem nie mają nic wspólnego. *Druga grupa* składa się z zamożnych rolników, którzy posiadając kapitał, lokują go w przedsięwzięcia związane z przetwórstwem produktów rolnych, bądź też prowadzą działalność handlowo-usługową. Powstające przetwórnice i wytwórnice są miejscem pracy dla okolicznej ludności wiejskiej. Zarówno pierwsza, jak i druga grupa posiada własny kapitał, który uzupełniany jest preferencyjnymi kredytami. Z reguły - z racji swej mobilności - dobrze sobie radzą na rynku. Najczęściej potrzebują aktualnej informacji rynkowej lub kolejnego biznes planu.

Dominującą rolę doradztwa w rozwoju przedsiębiorczości winna być, czytamy w referacie L. Będzikowskiej, działalność edukacyjna, nakierowana na trening interpersonalny liderów wiejskich i młodych rolników wyróżniających się aktywnością. Szkolenie dotyczyć ma nie tylko elementów psychologii, ale również zagadnień związanych z podatkami, ubezpieczeniem, wymaganymi procedurami inwestycyjnymi. Wskazane jest także organizowanie wyjazdów do tych gospodarstw, które rozpoczęły i prowadzą działalność gospodarczą. Ważne jest również tworzenie grup producenckich i systematyczna praca doradcy cieszącego się zaufaniem rolników. Rozwój przedsiębiorczości nie może się obyć bez zaangażowania samorządów gmin. Przeszkolenia wymagają pracownicy urzędów gmin, zajmujący się rejestrowaniem działalności gospodarczej. To tu rolnik mógłby uzyskać informacje na tematy związane z procedurami inwestycyjnymi, podatkami itp. Również w aktywizację środowiska wiejskiego należy włączyć nowo powstałe izby rolnicze.

Dyskusja ukazała potrzebę bardzo szerokiego spojrzenia na rolę doradztwa rolniczego w rozwoju przedsiębiorczości rolników. Uczestnicy konferencji zgodnie stwierdzili, iż doradztwo rolnicze powinno :

- inspirować w kształtowaniu aktywnych postaw rolników i cech właściwych działaniom przedsiębiorczym,
- ukazywać kierunki rozwoju przedsiębiorczości zgodne z prognozami rozwoju środowisk lokalnych i zasobami wytwórczymi,

– inicjować kontakty rolników z różnymi podmiotami gospodarczymi.

Uczestnicy konferencji byli zgodni co do faktu, że nowym kierunkom przedsiębiorczości rolników towarzyszy wiele problemów i trudności odczuwanych zarówno przez rolników, jak i przez ośrodki doradztwa rolniczego odpowiedzialne za udzielanie pomocy w ich pokonywaniu. Ponadto stwierdzono, iż wpływ doradztwa na przedsiębiorczość nie jest jeszcze w pełni określony, ale zarówno praktycy, jak i teoretycy poszukują najbardziej skutecznych rozwiązań w tej dziedzinie. Wymaga to podejmowania dalszych szeroko zakrojonych badań z udziałem różnych dyscyplin naukowych.

W trakcie dyskusji zwrócono w szczególności uwagę na doradztwo w zakresie przedsiębiorczości mieszkańców wsi, a w szczególności rolników. Podkreślano, że potrzeby przemian strukturalnych wsi i rolnictwa są bardzo duże, wręcz konieczne i istnieje potrzeba rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej. Jest to konieczne, aby zmniejszyć zatrudnienie w rolnictwie, powiększyć obszar gospodarstwa i w ten sposób – przy zwiększonej skali produkcji – obniżyć koszty wytwarzania, co nawet w obecnych warunkach znajdzie odzwierciedlenie we wzroście dochodów rolniczych. Jednakże, aby tak było, istnieje potrzeba pomocy państwa dla przemian strukturalnych. Nie chodzi tutaj tylko o pomoc finansową (np. preferencyjne kredyty udzielane przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa), ale przede wszystkim o pomoc socjalną kierowaną na przekwalifikowanie się ludności i pomoc w uruchomieniu nowego przedsięwzięcia. Przykładem może być doradztwo ekonomiczno-socjalne w krajach Unii Europejskiej.

Dyskusja ujawniła potrzebę doradztwa w zakresie kreowania przedsiębiorczości na wsi. Doradztwo takie powinno być prowadzone przez różne instytucje, również o charakterze specjalnie związanym z tą problematyką lub też określonym wycinkiem działalności gospodarczej. W krajach Unii Europejskiej istnieją różnego rodzaju agencje, fundusze, fundacje itp., których celem jest rozwój obszarów wiejskich. U nas są załączki takich działań, ale to wszystko mało, zwłaszcza że brak takich działań ze strony władz administracyjnych i samorządowych. Właśnie w stosunku do gmin zgłoszono wiele zastrzeżeń; mówiono o małym – na ogół – ich zainteresowaniu kreowaniem przedsiębiorczości na wsi, przygotowaniem i uzbrojeniem terenów pod budowę zakładów, ułatwieniami dla inwestorów i prowadzeniem informacji o możliwej działalności. Brak informacji, systemu informacji w tym zakresie jest poważnym niedociągnięciem, które w konsekwencji powoduje obniżenie efektywności gospodarowania i trudności w uruchamianiu nowej działalności.

Uczestnicy konferencji zgodnie stwierdzili, że na wsi polskiej nie ma innego doradztwa niż ODR. Nie jest to dobrze zarówno wobec potrzeb dotyczących gospodarstw rolniczych, jak i nowych potrzeb w zakresie kreowania przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. W dyskusji doradcy ODR byli zaniepokojeni,

że oczekuje się od nich coraz nowych działań w zakresie podejmowania nowej działalności gospodarczej na wsi. Podkreślali, że doradztwo technologiczne i ekonomiczne wobec rolnictwa zajmuje im dużo czasu i na ogół znają się na tym. Tymczasem zagadnień pozarolniczych muszą uczyć się. Doradcy podkreślali, że jest dużo pracy w kreowaniu przedsiębiorczości w rolnictwie; jest to ich zadanie i potrzeba. W związku z tym ODR powinny skupić się na tej działalności, obecnie zatrudniają jednak za mało osób w stosunku do potrzeb, a obarczanie ich dodatkową działalnością może wpłynąć na obniżenie efektywności pracy. Podkreślić należy (jak wskazywano w dyskusji), że ODR-y zmieniły metody pracy i zakres działań. Na przykład wiele z nich zajmuje się agroturystyką, organizowaniem zespołowego działania w rolnictwie, grup marketingowych producentów itp., co wymaga odpowiedniego przygotowania doradców i czasu poświęconego takiej pracy. Pracownicy nauki - w związku z tym - zwracali uwagę, że niedobrze stało się, że ODR-y opiniują biznes plany, stając się w ten sposób „stroną” (związaną z instytucją rządową). ODR-y powinny doradzać i dawać uwagi do sporządzonych biznes planów przez inne instytucje, reprezentować rolników i bronić ich interesów, a nie dawać opinie o możliwości przyznania kredytów. Obowiązek taki powoduje, że doradcom coraz częściej brakuje czasu na doradzanie.

W trakcie dyskusji wskazywano, że przy rozwijaniu przedsiębiorczości pozarolniczej nie należy zapominać o przedsiębiorczości w rolnictwie. Niestety wiele osób o tym zapomina, traktując działalność pozarolniczą jako środek działań nobilitujących rolników, a zajmowanie się produkcją rolniczą - choćby na najwyższym poziomie gospodarowania - jako coś gorszego. W związku z tym kreując przedsiębiorczość w środowisku wiejskim nie należy zapominać o doradztwie dla rolników zajmujących się wyłącznie produkcją rolniczą, w tym też o kształtowaniu ich zachowań przedsiębiorczych. Należy zapewnić pomoc tym rolnikom, którzy potrzebują tej pomocy. Podstawowe znaczenie mają tutaj ośrodki doradztwa rolniczego.

Podstawą dyskusji były następujące referaty:

Andrzej Piotr Wiatrak - Przedsiębiorstwo, przedsiębiorca i przedsiębiorczość;

Izabella Sikorska - Wolak - Kształtowanie się przedsiębiorczości i innowacyjności rolników oraz rola doradztwa w ich stymulowaniu;

Stawomir Zawisza - Dodatkowe źródła dochodu wśród potrzeb rolników;

Krzysztof Korpysz, Henryk Roszkowski - System doradztwa rolniczego a tworzenie planów lokalnego rozwoju gmin;

Eugeniusz K.Chylek, Katarzyna Duczkowska-Małysz, Małgorzata Duczkowska-Piasecka - Doradztwo w rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich;

Katarzyna Janiak - Doradztwo rolnicze narzędziem rozwoju obszarów wiejskich;

Kazimierz Tabor - Metody kreowania pozarolniczej przedsiębiorczości rolników w doradztwie rolniczym;

Janina Sawicka, Agnieszka Biernat - Aktywność zawodowa kobiet wiejskich. Bezrobocie i przedsiębiorczość;

Maria Oszmiańska, Anna Palus - Działalność specjalistek ds. wiejskiego gospodarstwa domowego na rzecz rozwoju przedsiębiorczości na wsi;

Danuta Kołodziejczyk - Rozwój pozarolniczej działalności w województwie koszalińskim;

Krystyna Krzyżanowska - Doradztwo dla rolników prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą (na przykładzie rejonu podgórskiego);

Ludmiła Będzikowska - Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich województwa płockiego. Jej bariery i potrzeby;

Czesław Michałowski, Anna Grzywaczewska - Przedsiębiorczość mieszkańców wsi (wstępne wyniki badań na przykładzie dwóch wsi gminy Głusk);

Krystyna Boczar-Różewicz - Rola doradztwa rolniczego w rozwoju agroturystyki w województwie krośnieńskim;

Janusz Heller - Informacja rynkowa w opiniach rolników producentów mleka.